

УДК 342.1:342.725 (477)

doi.org/10.30970/jcl.1.2024.5

Володимир Кобрин

кандидат юридичних наук, доцент кафедри конституційного права Львівського національного університету імені Івана Франка, Україна
ORCID ID: 0000-0002-5876-4906
E-mail: volodymyr.kobryn@lnu.edu.ua

Юлія Нос

Студентка 1 курсу магістратури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна
ORCID ID: 0000-0002-4301-191X
E-mail: julianos20155@gmail.com

Романа Полюх

Студентка 1 курсу магістратури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Львів, Україна
ORCID ID: 0000-0002-8067-3496
E-mail: romanka200211@gmail.com

СПІВВІДНОШЕННЯ ОБОВ'ЯЗКУ ЗАХИСТУ ВІТЧИЗНИ,
НЕЗАЛЕЖНОСТІ ТА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНИ З
ПРАВОМ НА СВОБОДУ СВІТОГЛЯДУ ТА ВІРОСПОВІДАННЯ В
УМОВАХ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

THE RATIO OF THE OBLIGATION TO PROTECT THE FATHERLAND,
INDEPENDENCE AND TERRITORIAL INTEGRITY OF UKRAINE WITH
THE RIGHTS TO FREEDOM OF OPINION AND RELIGION IN THE
CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE

Volodymyr Kobryn | Yuliia Nos | Romana Poliukh

Candidate of Judicial Sciences, Associate Professor in the Department of Constitutional Law,
Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine /
First-year student of Master's degree at Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine /
First-year student of Master's degree at Ivan Franko National University of Lviv, Ukraine

Abstract | The article is devoted to the question of the ratio between the obligation to protect the fatherland, independence and territorial integrity of Ukraine and the right to freedom of outlook and religion under the legal regime of martial law. The authors believe that the duty to protect the Motherland, independence and territorial integrity of Ukraine is the duty of every citizen of Ukraine, without exception, because no state can function without sovereignty and territorial integrity, and therefore, these are the values without the observance and preservation of which we cannot consider ourselves citizens of Ukraine.

It is worth noting that Ukrainian legislation was quite detached from reality, given the significant contradictions. It is quite difficult to imagine how believing citizens will fulfill their duty to protect Ukraine directly on the battlefield, since the spiritual component is extremely important in the armed struggle.

After the introduction of martial law, the abuse of the right to religion became a mass phenomenon, the majority of citizens of military age increasingly began to join religious organizations whose beliefs forbid taking up arms. The authors come to the conclusion that the situation with alternative (non-military) service is ambiguous and most jurists are inclined to the opinion that there cannot be alternative (non-military) service during martial law, however, Ukrainian courts interpret the same provisions of the law in different ways.

The article analyzes the practice of the ECtHR, where in most cases the court protects the right of citizens to practice religion and indicates that an alternative (non-military) service should exist in any case.

Authors concluded that despite all the complexity of the functioning of rights and responsibilities under martial law, it is important to maintain a balance in order to avoid violation of human rights and freedoms.

Keywords: human rights, constitutional duty, state of emergency, freedom of religion, duty to protect the Homeland, national security.

Анотація | Стаття присвячена питанням співвідношення обов'язку захисту вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України з правом на свободу світогляду та віросповідання в умовах правового режиму воєнного стану. Автори вважають, що обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком кожного без винятку громадянина України, адже без суверенітету і територіальної цілісності не може функціонувати жодна держава, а відтак, це ті цінності, без дотримання та збереження яких ми не можемо вважати себе громадянами України.

Варто зазначити, що українське законодавство було досить відірване від реальності, зважаючи на наявні значні суперечності. Досить важко уявити як віруючі громадяни будуть виконувати свій обов'язок щодо захисту України безпосередньо на полі бою, оскільки духовна складова є надзвичайно важливою у збройній боротьбі.

Після введення воєнного стану стало масовим явище зловживання правом на віросповідання, більшість громадян призовного віку все більше почали вступати до релігійних організацій, вірування яких забороняють брати зброю до рук.

Автори доходять до висновку, що ситуація з альтернативною (невійськовою) службою є неоднозначна і більшість правників схиляються до думки, що альтернативної (невійськової) служби на період воєнного стану бути не може, однак українські суди по-різному трактують одні і ті ж положення закону.

У статті здійснено аналіз практики ЄСПЛ, де у більшості випадках суд захищає право громадян на віросповідання та вказує на те, що альтернативна (невійськова) служба повинна існувати у будь-яких випадках.

Авторами зроблено висновок, що попри всю складність функціонування прав та обов'язків в умовах воєнного стану, важливо зберегти баланс, задля того, щоб уникнути порушення прав та свобод людини.

Ключові слова: права людини, конституційний обов'язок, воєнний стан, свобода віросповідання, обов'язок захисту Вітчизни, національна безпека.

Постановка проблеми. Сьогодні ми живемо в час війни, жорстокої збройної агресії російської федерації проти України. Український народ виборює своє право жити у незалежній, демократичній, правовій, конституційній державі, у якій кожній особі гарантуються невід'ємні основоположні права та свободи. Надважливим у цій боротьбі є правильне розуміння конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності. Особливо актуальною проблемою для Української держави на сьогоднішньому етапі є співвідношення згаданого конституційного обов'язку з правом на свободу світогляду та віросповідання. На жаль, не існує жодних стандартних правил, норм чи протоколів, які би дали нам чітку відповідь на питання про те, як віднайти саме той баланс між співвідношенням прав та обов'язків, коли вже два роки держава перебуває в умовах правового режиму воєнного стану, а ворожі ракети намагаються знищити українську націю, її право на щасливе майбутнє та демократичні здобутки.

Багато проблем, які виникли з початку введення правового режиму воєнного стану, залишаються неврегульованими в законодавстві України. Зокрема, це питання про отримання відстрочки від мобілізації у зв'язку із приналежністю громадянина України до тієї чи іншої релігійної організації. Виникає запитання яким чином діяти Українській державі, коли існує безпосередня загроза її існуванню та як саме потрібно визначити чи є релігійні переконання громадянина України такими, що не дозволяють останньому захищати Батьківщину із зброєю в руках?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями проблем реалізації права на свободу світогляду та віросповідання займалися та продовжують займатися такі вчені як: В.С. Бліхар¹, Д.О. Вовк², І.І. Дахова³, П.М. Рабінович⁴, Г.Л. Сергієнко⁵, Є.В. Ткаченко⁶, С.В. Шевчук⁷, Л.В. Ярмол⁸ та інші.

Виклад основного матеріалу. Право на свободу світогляду та віросповідання належить до основоположних прав кожної людини. В умовах, коли Український народ продовжує збройну боротьбу за свою незалежність, свій суверенітет, питання повного й ефективного гарантування фундаментальних прав і свобод людини та громадянина, а зокрема і свободи світогляду та віросповідання є надзвичайно актуальним.

Конституційний Суд України у рішенні у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016 висловив позицію, згідно з якою «право на свободу світогляду і віросповідання разом з іншими фундаментальними правами і свободами є основою створення та функціонування демократичного суспільства. Всебічне утвердження і забезпечення цих прав і свобод – головний обов'язок України як демократичної, правової держави⁹».

Як бачимо, Конституційний Суд України підтвердив важливість повного та ефективного гарантування права на свободу світогляду і віросповідання, як надважливої фундаментальної цінності в демократичному суспільстві.

Зміст права на свободу світогляду і віросповідання знаходить своє відображення також в актах міжнародного права. Так, стаття 18 Загальної декларації визначає: «Кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання і свободу сповідувати свою релігію або переконання як одноособово, так і разом з іншими, прилюдним або приватним порядком в ученні, богослужінні і виконанні релігійних та ритуальних

¹ Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.

² Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення. Харків: Право, 2009. 224 с.

³ Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. Форум права. 2016. № 4. С. 107-112.

⁴ Рабінович П. М. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні. Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини. К. Х., 1996. Вип. 15. С. 43-48.

⁵ Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004. 18 с.

⁶ Ткаченко Є. В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7

⁷ Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. К.: Реферат, 2010. 848 с.

⁸ Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01; Одеська національна юридична академія. О., 2003. 15 с.

⁹ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>

обрядів»¹⁰. Стаття 9 Європейської конвенції про права та основоположні свободи: «Свобода думки, совісті і релігії» у частині першій фактично повторює правові засади, проголошені у статті 18 Загальної декларації. Водночас частина друга статті 9 зазначеного європейського нормативного акту доповнює постулати щодо свободи думки, совісті та релігії і вказує на виняткові випадки, коли така свобода може бути обмеженою: «свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб»¹¹. Тобто, Організація Об'єднаних Націй, як міжнародна організація, метою якої є підтримання та зміцнення миру та безпеки у світі, розвиток співробітництва, та Рада Європи проголосили принципи свободи кожної людини у сповідванні тої чи іншої релігії, або ж не сповідванні жодної. Однак, Європейська конвенція крім цього, вказує і на можливість обмеження реалізації цього фундаментального права за певних обставин, які і є, власне, вказані у конвенції. Зокрема, такі обмеження мають бути встановлені законом, бути необхідними, бути встановленими в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.

Україна з часу становлення незалежності закріпила імперативні постулати щодо свободи світогляду та віросповідання, які зазначені в міжнародно – правових актах, в Основному Законі (стаття 35), а також в основному нормативно–правовому акті у цій сфері, Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації».

У статті 35 Конституції України закріплюється, що «кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає в себе свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культу і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність»¹².

Свобода світогляду означає право мати власні погляди на природу, людину і суспільство та змінювати їх, сповідувати релігію або бути атеїстом, не бути примушеним з боку держави або інших суб'єктів суспільних відносин до певного світогляду і ставлення до релігії, а також право виховувати дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії¹³. Важливим проявом права на свободу світогляду є свобода віросповідання, що фактично означає, зокрема, можливість кожної людини сповідувати певну релігію або не сповідувати жодної, входити або не входити до релігійних організацій, брати або не брати участі в богослужіннях тощо.

24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України Указом Президента України № 64/2022 було введено правовий режим воєнного стану.

Відповідно до статті 1 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» «воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та забезпечення національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове,

¹⁰ Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 року.
URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

¹¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

¹² Конституція України від 28.06.1996. № 30: станом на 01.01.2020.
URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

¹³ Рабінович П. М. Коментар до статті 65 Конституції України. Науково-практичний коментар. Нац. акад. прав. наук України. 2-ге видання. Харків: Право, 2011, 4 с.

зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень»¹⁴. Як відомо, під час дії правового режиму воєнного стану допускається тимчасове обмеження прав і свободи людини і громадянина. У зв'язку з тим виникає питання про можливість обмеження права на свободу світоглядну та віросповідання в умовах правового режиму воєнного стану.

Частиною 1 статті 17 Конституції України регламентовано, що «захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу». А частиною 1 статті 65 Конституції України встановлено, що «захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком громадян України»¹⁵. Ці імперативні постулати, закріплені Основним Законом нашої держави, підтверджують, що без суверенітету і територіальної цілісності не може функціонувати держава, а тому їх гарантування і захист є обов'язком кожного громадянина.

Важливою формою виконання цього конституційного обов'язку є військова служба. Порядок проходження громадянами України військової служби визначається Законом України від 25 березня 1992 р. «Про військовий обов'язок і військову службу». Як зазначається в цьому Законі, «військовий обов'язок устанавлюється з метою підготовки громадян України до захисту Вітчизни, забезпечення особовим складом Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення та Державної спеціальної служби транспорту, посади в яких комплектуються військовослужбовцями. Військовий обов'язок включає: підготовку громадян до військової служби; приписку до призовних дільниць; прийняття в добровільному порядку (та призов на військову службу; проходження військової служби; виконання військового обов'язку в запасі; проходження служби у військовому резерві; дотримання правил військового обліку. У воєнний час загальний військовий обов'язок передбачає також загальне обов'язкове військово-навчання громадян»¹⁵.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону. Одним з таких законів є Закон України від 6 грудня 1991р. «Про оборону України». Відповідно до якого оборона України визначається як «система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту»¹⁶. Територіальна цілісність і недоторканність є об'єктами національної безпеки.

З цього приводу Конституційний Суд України у своєму рішенні у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 року зазначив, «що зі змісту статей 17, 65 Конституції України вбачається, що захист держави, забезпечення її безпеки є найважливішими функціями всього Українського народу. Військова служба – це конституційний обов'язок громадян України, який полягає у забезпеченні оборони України, захисті її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності. До військовослужбовців належать особи, які проходять таку службу, зокрема у Збройних Силах України. Війсь-

¹⁴ Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. № 389-VIII: станом на 29.09.2022р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>

¹⁵ Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232 – XII: станом на 12.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>

¹⁶ Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII: станом на 15.04.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.

ковій службі передують необхідність виконання конституційного військового обов'язку, що передбачає проходження громадянами України військової служби (добровільно чи за призовом)»¹⁷. Як бачимо, Конституційний Суд України вкотре наголосив на важливості конституційного обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України громадянами.

Отже, обов'язок із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України є обов'язком кожного без винятку громадянина України, адже без суверенітету і територіальної цілісності не може функціонувати жодна держава, а відтак, це ті цінності, без дотримання та збереження яких ми не можемо вважати себе громадянами України.

За змістом частини 4 статті 35 Конституції України, «ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінено альтернативною (невійськовою) службою»⁴. Відповідно до статті 2 Закону України «Про альтернативну (невійськовою) службу» «право на таку службу мають громадяни України, якщо виконання військового обов'язку суперечить їхнім релігійним переконанням і ці громадяни належать до діючих згідно з законодавством України релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю»¹⁸. Власне, звідси виникає питання чи може бути обмеженим право на свободу світогляду та віросповідання в контексті права на альтернативну службу.

Варто звернути увагу, що Закон України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію» не встановлює порядку проходження альтернативної служби під час дії правового режиму воєнного стану. Стаття 23 даного закону, що передбачає підстави для відстрочки від призову на військову службу під час мобілізації, не містить положення про альтернативну (невійськовою) службу. Тобто, звідси випливає, що такі особи не мають права на відстрочку від мобілізації.¹⁹

Сьогодні, в умовах збройної агресії російської федерації, у вирішенні питання про можливість застосування альтернативної служби під час воєнного стану ми повинні розуміти усю складність ситуації. На нашу думку, заміна військової служби альтернативною під час дії воєнного стану є фактично неможливою. Інша справа – коли це мирний час. Але в таких надважких умовах, коли є необхідність акумулювати усі сили, об'єднатись заради спільної мети, в такому питанні потрібно знайти баланс у праві на свободу світогляду та віросповідання та обов'язку із захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України. На практиці, у військових частинах виникає безліч питань. З одного боку, в умовах бойової обстановки, наприклад, такі особи не можуть брати до рук зброї і тому під час виконання бойових завдань вони не будуть ефективними. Вирішити означену проблему можливо таким чином, щоб такі особи мали можливість займати, власне, такі посади, що не передбачають обов'язку брати до рук зброю. Наприклад посади кухарів, водіїв, діловодів.

Отже, гарантування права на свободу світогляду і віросповідання, як надважливої фундаментальної цінності, є надзвичайно важливим в демократичному суспільстві. В умовах збройної агресії російської федерації, необхідності захищати свою державу, в умовах мобілізації громадян України, ми вважаємо, що потрібно шукати баланс у питанні співвідношення можливості проходження альтернативної (невійськової) служби та виконання конституційного обов'язку із захисту Вітчизни, незалежності територіальної цілісності України.

¹⁷ Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобири Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 № 1-р(II)/2019.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.

¹⁸ Про альтернативну (невійськовою) службу: Закон України від 12.12.1991 року №1975 – XII: станом на 23.04.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.

¹⁹ Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 №3543 – XII: станом на 30.06.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

Дискусії про співвідношення права на віросповідання та виконання конституційного обов'язку, передбаченого ст. 65 Конституцією України гостро розгорілись під час правового режиму воєнного стану, оскільки більшість громадян України вважає, що, будучи приналежним до тієї чи іншої релігійної організації, можна буде уникнути мобілізації.

Насправді, в реальності це зовсім не так. Варто зазначити, що, хоча, і законодавством України передбачено можливість проходження альтернативної (невійськової) служби, однак під час правового режиму воєнного стану вона не застосовується. Перед громадянами України постає досить складне запитання, яке вони задають своєму внутрішньому «Я»: що для мене важливіше – особисті релігійні переконання чи захист власної держави? Оскільки без держави не може йти мова і про певний релігійний плюралізм.

Однак, повертаючись до законодавчого регулювання, варто зазначити, що відповідно до ч. 3 ст. 35 Конституції України «церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова»⁴. Своєю чергою згідно з п. 17 ст. 4 Кодексу адміністративного судочинства України «публічна служба – діяльність на державних політичних посадах, у державних колегіальних органах, професійна діяльність суддів, прокурорів, військова служба, альтернативна (невійськова) служба, інша державна служба, патронатна служба в державних органах, служба в органах влади Автономної Республіки Крим, органах місцевого самоврядування»²⁰.

З вищезазначеного можна дійти до висновку, що вступаючи на військову службу громадянин України повинен відкинути всі свої релігійні переконання та захищати територіальну цілісність України, не зважаючи ні на що.

Однак, якщо детальніше проаналізувати законодавство, то ч. 3 ст. 4 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зазначає, що «ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань ухилятися від виконання конституційних обов'язків. Заміна виконання одного обов'язку іншим з мотивів переконань допускається лише у випадках, передбачених законодавством України»²¹. Водночас Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» передбачає «право на задоволення духовних потреб військовослужбовців у понятті соціального захисту. Військовослужбовці вправі сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відкрито висловлювати свої релігійні або атеїстичні переконання. Командири (начальники) військових з'єднань та частин надають можливість військовослужбовцям брати участь у богослужіннях та релігійних обрядах у вільний від виконання обов'язків військової служби час»²².

Варто зазначити, що українське законодавство було досить відірване від реальності, зважаючи на наявні значні суперечності. Досить важко уявити як віруючі громадяни будуть виконувати свій обов'язок щодо захисту України безпосередньо на полі бою, оскільки духовна складова є надзвичайно важливою у збройній боротьбі. Однак, все ж таки для віруючих військовослужбовців існує таке поняття як служба військового капеланства, передбачена вона Законом України «Про службу військового капеланства», де ч. 1 статті 4 зазначає, що «служба військового капеланства призначена для організації заходів щодо задоволення духовно-релігійних потреб військовослужбовців та працівників Збройних Сил України, Національної гвардії України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, Державної прикордонної служби України і членів їх сімей. Відповідні служби військового капеланства підпорядковуються безпосередньо Головнокомандувачу Збройних Сил України, Командувачу Національної гвардії України, керівникам інших

²⁰ Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.

²¹ Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.

²² Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.

утворених відповідно до законів України військових формувань, Голові Державної прикордонної служби України»²³.

Поряд з тим, Постановою Кабінету Міністрів України ще від 10 листопада 1999 р. № 2066 визначено перелік релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю, а саме: Адвентисти-реформисти; Адвентисти сьомого дня; Євангельські християни; Євангельські християни-баптисти; Покутники; Свідки Єгови; Харизматичні християнські церкви (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); Християни віри євангельської (та церкви, прирівняні до них згідно із зареєстрованими статутами); Християни євангельської віри²⁴.

Саме громадяни, які сповідують віровчення цих релігійних організацій мають право звернутись до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки з заявою про направлення їх на альтернативну (невійськову) службу. Однак, звернутись із такою заявою вони можуть не під час воєнного стану, а під час призову їх на військову строкову службу. На період воєнного стану в Україні строкової військової служби нема. Отже, і винятків для того, щоб не здійснювати захист Вітчизни в період воєнного стану також нема. На нашу думку, єдиним виходом із цієї ситуації може бути хіба що усне прохання військовозобов'язаного про призначення на небойові посади, такі як кухар чи водій. Однак, все залежить від керівника територіального центру комплектування та соціальної підтримки та того, чи є насправді принциповим для призовника рішення не тримати у руках зброю.

Зважаючи на вищезазначене, можна дійти висновку, що громадянам України на рівні із забезпеченням виконання їх обов'язків передбачається здійснення їхніх прав. На нашу думку, громадяни України мають розуміти, що цей стійкий правовий зв'язок між ними та державою забезпечується не лише забезпеченням їх прав, а й у виконанні ними їх обов'язків. Тобто, коли російська орда нападає на нашу країну та хоче стерти її з лиця землі, то, не зважаючи ні на що, всі громадяни повинні стати на захист рідної країни, задля забезпечення її існування в майбутньому.

Після введення правового режиму воєнного стану громадяни часто почали зловживати своїм правом на віросповідання та масово ставати учасниками релігійних організацій, вірування яких забороняють брати зброю до рук. Переконані, що коли громадяни апелюють тим, що їх віросповідання забороняє брати до рук зброю варто звертати увагу на декілька факторів: як довго громадянин сповідує те чи інше вірування? чи може керівник релігійної організації (пастор, священник) підтвердити те, що громадянин відвідує певну релігійну організацію? отримати докази у вигляді показань родичів, друзів, колег громадянина про його релігійні переконання; з'ясувати яким чином особа готова допомагати (або ж допомагає) Збройним Силам України в інший спосіб, аніж виконання військового обов'язку.

Однак, якщо розглядати ситуацію з іншого боку, не усі громадяни вступають у релігійні організації для того, щоб ухилитись від мобілізації. Багато таких осіб допомагають військовим іншими способами – збирають кошти для придбання дронів, виготовляють окопні свічки, надсилають їжу на фронт. Тому, власне, виокремлення нами допомоги Збройним Силам України як окремого фактору є надзвичайно важливим, оскільки активна тилова допомога потрібна завжди. Кожен раз, коли війна переходить в іншу фазу, український тил отримує випробовування на те, щоб допомогти більше та протриматись довше за тил ворога.

Аналізуючи дане питання, варто також звернутись до практики Європейського суду з прав людини. До прикладу, **рішення у справі «Баятян проти Вірменії»** (скарга № 23459/03 від 07.07.2011), у якому в п. 110 вказано, що «несприйняття військової служби – коли мотивом такого несприйняття є серйозний та нездоланий конфлікт між обов'язком служити в армії та переконанням конкретної особи або його глибокими та невдаваними релігійними чи іншими поглядами — є

²³ Про службу військового капеланства: Закон України від 30.11.2021 № 1915-IX.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.

²⁴ Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066.

URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-п#Text>.

переконанням або поглядом настільки незаперечним, серйозним, послідовним і значущим, що на нього поширюється гарантія ст. 9 Європейської конвенції». У п. 128 даного рішення «Європейський Суд приходиться до висновку, що притягнення заявителя до кримінальної відповідальності представляє собою втручання, яке не є необхідним в демократичному суспільстві за змістом ст. 9 Європейської конвенції»²⁵.

Іншим прикладом є постанова суду (мирова угода) у справі «**Стефанов проти Болгарії**» (скарга № 32438/96 від 03.05.2001), у якій зазначено, що «повинно бути припинено будь-яке кримінальне провадження, ініційоване в Болгарії з 1991 року у відношенні громадян Болгарії, які відмовилися від військової служби на підставі переконань, але в той же час висловили готовність пройти альтернативну цивільну службу; альтернативна цивільна служба не повинна бути пов'язана з військовими установами; в період проходження цивільної служби особи, що відмовляються від служби в армії на підставі переконань, повинні мати рівні по відношенню з іншими громадянами Болгарії права на свободу сповідувати свої переконання індивідуально»²⁶.

Українські суди часто звертають увагу у своїх рішеннях на постанову суду у справі «**Ерчеп проти Туреччини**» (скарга № 43965/04 від 22.11.2011), в якій в п. 61 зазначено: «заявитель, являючись Свідком Єгови, намагався отримати звільнення від військової служби не задля своєї вигоди чи зручності, а у зв'язку зі своїми невдаваними релігійними переконаннями. Європейський суд також відмічає, що заявитель ніколи не відмовлявся від виконання своїх громадянських обов'язків в цілому, а навпроти, відкрито просив владу надати йому можливість пройти альтернативну цивільну службу»²⁷.

З наведеного вище випливає, що ЄСПЛ у своїх рішеннях наголошує на захисті прав громадян на віросповідання, однак, на нашу думку, задля того, щоб демократичні цінності існували і надалі, громадяни повинні виконувати свій обов'язок захисту Вітчизни та захищати власну державу в той чи інший спосіб.

Багато науковців також висловлювались з приводу цього питання, до прикладу, професор та колишній спеціальний доповідач Організації Об'єднаних Націй з питань свободи віросповідання (2010–2016 рр.) Хайнер Білефельдт, зазначає: «Якщо в конфлікті кожна зі сторін наполягає на максимумі для себе, рішення може стати просто неможливим. Водночас залишається серйозним не поступатися правом занадто швидко, оскільки ця дія зрештою розпродась суть прав людини, які самі по собі є невід'ємними правами»²⁸.

Як зазначає у своїй праці І. Ю. Животовська «необхідно забезпечити, щоб будь-які обмеження щодо релігійної свободи були чітко та деталізовано передбачені законом, необхідними для досягнення законної мети, а саме належного захисту здоров'я населення, пропорційними та недискримінаційними з метою зведення до мінімуму можливих зловживань або можливості неповної реалізації заходів та без усвідомленого наміру «підірвати» демократичні та плюралістичні конституційні межі»²⁹.

Хоч ситуація з альтернативною (невійськовою) службою є неоднозначна і більшість правників схиляються до думки, що альтернативної (невійськової) служби на період воєнного стану бути не може, суди по-різному трактують одні і ті ж положення закону. Як відомо, за ухилення від мобі-

²⁵ Рішення ЄСПЛ у справі «Баятян проти Вірменії» (скарга № 23459/03 від 07.07.2011)
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118428>.

²⁶ Постанова суду (мирова угода) у справі «Стефанов проти Болгарії» (скарга № 32438/96 від 03.05.2001)
URL: <http://privacy.khpg.org/1604922640>.

²⁷ Рішення ЄСПЛ у справі «Ерчеп проти Туреччини» (скарга № 43965/04 від 22.11.2011)
URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107532>.

²⁸ Bielefeldt H. Limiting permissible limitations: how to preserve the substance of religious freedom. Religion and human rights. 2020. Vol. 15. Issue: 1/2. P. 3–19.

²⁹ Животовська І. Ю. Релігійна свобода в умовах пандемії COVID-19. Видавничий дім «Гельветика». 2022 рік.
URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/16137>.

лізації відповідно до ст. 336 Кримінального кодексу України передбачено кримінальну відповідальність, а згідно з Кодексу про адміністративні правопорушення також адміністративну відповідальність.

Так зокрема, **Рішенням Октябрського районного суду м. Полтави від 02.10.2023 у справі № 554/6106/23 зазначено, що** «на обґрунтування позову громадянин України вказав, що 03.07.2023 постановою начальника Полтавського об'єднаного територіального центру комплектування та соціальної підтримки на нього накладено адміністративне стягнення в сумі 5100 гривень. Позивач зазначив, що належить до категорії осіб, які не підлягають мобілізації, відповідно до абз. 16 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію». Громадянин України зазначив, що з 29.05.2011 є присвяченим охрещеним служителем Релігійного об'єднання Свідків Єгови в Україні, що підтверджується довідкою від 11.04.2022 № 1974, виданою регіональною організацією «Релігійний Центр Свідків Єгови в Україні». Відповідно до переліку, затвердженого постановою КМУ від 10.11.99 № 2066, Свідки Єгови належать до релігійних організацій, віровчення яких не допускає користування зброєю. Разом з тим, громадянин України зазначив, що не відмовлявся від проходження військової служби на час мобілізації, а звертався із заявами про надання йому безпосередньо передбаченої Конституцією України можливості виконувати замість військового обов'язку невійськову службу відповідно до його релігійних переконань, а також висловлював готовність виконувати суспільно корисні роботи на заміну військової служби»³⁰.

Суд, «проаналізувавши в сукупності надані докази, дійшов висновку, що оскаржувана постанова прийнята уповноваженим на те органом відповідно до вимог КУпАП, права громадянина України, як під час складання протоколу, так і під час розгляду справи, були дотримані, а вина позивача у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 210-1 КУпАП, є доведеною та підтверджується протоколом про адміністративне правопорушення від 03.07.2023 р.»³¹.

Навести для прикладу можна також і Рішення Довгинцівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 10.10.2023 р. у справі № 211/5845/23. Згідно з «обставинами справи, постановою начальника Металургійно-Довгинцівського об'єднаного територіального центру комплектування та соціальної підтримки від 04.09.2023 на громадянина України було накладено адміністративне стягнення в сумі 3400 гривень»²³. Відповідно до справи «позивач вважає за необхідне зазначити, що в діяннях позивача відсутній склад адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 210 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Громадянин України з 2007 року є присвяченим охрещеним служителем Релігійного об'єднання Свідків Єгови в Україні, довідка № 1796 від 10.05.2023р.»³².

Суд, ухвалюючи рішення зазначив, що: «посилання позивача на незаконність оскаржуваної постанови через те, що він за релігійним переконанням не був зобов'язаний з'являтися до ТЦК, суд не може взяти до уваги, позаяк протокол і постанова винесені відносно громадянина України 04.09.2023 за порушення законодавства про оборону, мобілізаційну підготовку та мобілізацію, вчинені в особливий період. Об'єктивна сторона правопорушення полягає у порушенні законодавства про мобілізаційну підготовку та мобілізацію, а саме: нез'явлення за викликом до ТЦК для постановки на військовий облік та визначення призначення на воєнний час. Релігійне віросповідання не є законною підставою для неявки до ТЦК»³³.

Варто наголосити, що виправдувальні вироки також мають місце у судовій практиці. До прикладу, вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 20 березня 2023 року. Обставини справи полягали у тому, «що 3 березня 2022 року будучи військовозобов'язаним, перебува-

³⁰ Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 02.10.2023 у справі № 554/6106/23 (провадження № 2-а/554/111/2023). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113984485>.

³¹ Ibid.

³² Рішення Довгинцівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 10.10.2023 у справі № 211/5845/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114041699>.

³³ Ibid.

ючи в приміщенні пункту постійного збору військовозобов'язаних відмовився від отримання повістки на призов під час загальної мобілізації, ухилившись таким чином від призову на військову службу під час мобілізації без поважних на те причин, та особисто підписав акт про відмову в отриманні повістки на призов під час загальної мобілізації. Вказані дії органом досудового розслідування кваліфіковані за ст. 336 КК України ухилення від призову на військову службу під час мобілізації»³⁴.

В судовому засіданні «обвинувачений свою вину у вчиненні інкримінованого йому кримінального правопорушення не визнав. Пояснив, що його забрали до пункту комплектування військовозобов'язаних, де було встановлено його особу, після чого йому намагалися вручити мобілізаційне розпорядження. Він з релігійних переконань відмовився від отримання цього документа. Йому пропонували пройти медичну комісію, однак він з цих же переконань заявляв, що не бачить доцільності в проходженні медичної комісії та відмовився таку пройти. Цього дня, більше нічого не відбувалося. На наступний день він подав заяву в якій просив, проходити альтернативну службу. Йому було роз'яснено наслідки такої відмови від отримання мобілізаційного розпорядження, після чого його забрали до поліції. Інших причин окрім релігійних переконань для відмови від військової служби у нього на той час, не було. Ставлення до військової служби не викликано у нього фактом війни, він і раніше проходив альтернативну службу. Він, являється Свідком Єгови з 2016 року. У підтвердження цього надати документи у приміщенні пункту постійного збору військовозобов'язаних, йому не вдалося. Прохання про можливість проходити не військову службу, окрім він подавав також і до сільської ради з бажанням виконувати громадські роботи. Відповідно до наказу від 10.03.2022 р. Тячівською районною військовою адміністрацією особам, які належать до релігійних організацій, які за визнанням держави мають несумісні із військовою службою переконання, фактично забезпечена можливість реалізації ними закріпленого Конституцією України права на заміну військової служби, альтернативною (невійськовою службою)».³⁵

Вищезазначене «підтверджено показами свідка, який вказав, що згідно вказаного наказу «Про затвердження Положення про військово-лікарську експертизу в Збройних Силах України» на обліку знаходиться близько дві тисячі п'ятсот або три тисячі військовозобов'язаних, які входять до релігійних організацій перелік яких визначений відповідно до Положення про порядок проходження альтернативної (невійськової) служби, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України №2066 від 10.11.1999 року, в тому числі «Свідків Єгови», які мають право на заміну військової служби, альтернативною (невійськовою) службою. Отже, право вірян на свободу світогляду і віросповідання, яке передбачене ст. 35 Конституції України, та включає в себе право на заміну виконання військового обов'язку альтернативною невійськовою службою, вищевказаним Указом Президента України необмежене. Наявність інших нормативно-правових актів, які б обмежували такі права навіть на теперішній час – в умовах воєнного стану, не існує».

Таким чином, суд прийшов до переконання, що досліджені в судовому засіданні докази кожний окремо, а також в своїй сукупності свідчать про відсутність в діяннях громадянина складу кримінального правопорушення, передбаченого ст. 336 КК України, а саме в ухиленні від призову за мобілізацією.

Підсумовуючи, варто зазначити, що реалізація громадянами їхнього права на віросповідання є надзвичайно важливою і в умовах воєнного стану. Однак, дотримання розумного співвідношення між публічним інтересом та приватним, де домінуючим має бути той, що забезпечуватиме та гарантуватиме підтримання здійснення цих прав у майбутньому.

³⁴ Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 20 березня 2023 року
URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055>.

³⁵ Ibid.

Висновки. Означенні питання ще раз підтверджують складність проблематики у розрізі співвідношення конституційних обов'язків з конституційними правами і гарантіями їх реалізації. Однозначним є те, що не можна ототожнювати поняття «конституційного обов'язку захисту Вітчизни» з «загальним військовим обов'язком». Перший є ширшим за сутністю, за змістом і за колом осіб, на який поширюється. Якщо ми говоримо про умови війни і правовий режим воєнного стану, як наслідок таких умов то одночасно потрібно звертати увагу і на зобов'язання усіх громадян України нести і виконувати конституційний обов'язок захисту Вітчизни у тих чи інших формах, встановлених українським законодавством.

З іншого боку, конституційне право на свободу віросповідання, незважаючи на будь-які умови, в тому числі на можливість обмеження згідно статті 64 Конституції України в умовах правового режиму воєнного стану повинно пропорційно застосовуватися до тих осіб, які за релігійними переконаннями відмовляються від власне військової служби і просять її замінити на альтернативну.

Важливо, що жодними законодавчими, а тим більше підзаконними нормативно-правовими актами, таке складне питання не вирішити. В тій чи іншій версії виникатимуть конфлікти і спори і все вирішуватиметься в судових процесах. Тому важливими, на наше переконання, є конституційні подання відповідних суб'єктів до Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень ч. 4 ст. 35 та положень ч. 1 ст. 65 Конституції України щодо розуміння обов'язку захисту Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності, його співвідношення з обов'язком громадян України нести військову службу, співвідношення з правом на свободу світогляду і віросповідання і обов'язком заміни військової служби за релігійними переконаннями альтернативною (невійськовою) службою. Лише орган конституційної юрисдикції може шляхом офіційного тлумачення виробити національну доктрину у цьому складному питанні.

Отже, дотримання прав та свобод людини і громадянина є надзвичайно важливими, зокрема і під час дії правового режиму воєнного стану. Це вимагає врегулювання взаємодії між обов'язком захисту Вітчизни та гарантіями свободи світогляду та віросповідання. Важливо зберегти баланс, щоб не допустити порушення прав громадян у зусиллях забезпечення національної безпеки, досягти якого можна лише при старанному виконанні державою своїх зобов'язань перед громадянами у вигляді гарантії прав та свобод і, водночас, сумлінному виконанні громадянами своїх конституційних обов'язків.

Список використаних джерел

Бібліографія:

1. Bielefeldt H. Limiting permissible limitations: how to preserve the substance of religious freedom. *Religion and human rights*. 2020. Vol. 15. Issue: 1/2. P. 3–19.
2. Бліхар В. С. Державно-церковні відносини як експлікація дихотомії влади та суспільства у європейській філософії: монографія / В. С. Бліхар. Львів: ЛьвДУВС, 2013. 516 с.
3. Вовк Д. О. Право і релігія: загальнотеоретичні проблеми співвідношення. Харків: Право, 2009. 224 с.
4. Дахова І. І. Зміст права на свободу совісті та віросповідання. *Форум права*. 2016. № 4. С. 107-112.
5. Животовська І.Ю. Релігійна свобода в умовах пандемії COVID-19. Видавничий дім «Гельветика». 2022 рік. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/16137>.
6. Рабінович П. М. Свобода віровизнання та проблеми її державного забезпечення в Україні. *Права людини в Україні: Інформ.-аналіт. бюл. Укр.-Амер. Бюро захисту прав людини*. К. Х., 1996. Вип. 15. С. 43-48.
7. Рабінович П.М. Коментар до статті 65 Конституції України. *Науково-практичний коментар*. Нац. акад. прав. наук України. 2-ге видання. Харків: Право, 2011, 4 с.
8. Сергієнко Г. Л. Роль конституційно-правового регулювання відносин держави і релігійних організацій у гарантуванні свободи віросповідання в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2004.18 с.

9. Ткаченко Є. В. Право на свободу віросповідання: судовий захист та деякі проблеми реалізації. Теорія і практика правознавства. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7
10. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського Суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Вид. 3-тє. К.: Реферат, 2010. 848 с.
11. Ярмол Л. В. Свобода віросповідання людини: юридичне забезпечення в Україні (загальнотеоретичне дослідження): автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01; Одеська національна юридична академія. О., 2003. 15 с.

Перелік юридичних документів:

12. Вирок Тячівського районного суду Закарпатської області від 20 березня 2023 року URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055>.
13. Загальна декларація прав людини: Міжнародний документ від 10.12.1948 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.
14. Кодекс адміністративного судочинства України: Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
15. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ, Протокол від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
16. Конституція України від 28.06.1996. № 30: станом на 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
17. Постанова суду (мирова угода) у справі «Стефанов проти Болгарії» (скарга № 32438/96 від 03.05.2001) URL: <http://privacy.khpg.org/1604922640>.
18. Про альтернативну (невійськову) службу: Закон України від 12.12.1991 року №1975 – XII: станом на 23.04.2021 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
19. Про військовий обов'язок і військову службу: Закон України від 25.03.1992 року № 2232 – XII: станом на 12.10.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
20. Про затвердження нормативно-правових актів щодо застосування Закону України «Про альтернативну (невійськову) службу»: Постанова Кабінету Міністрів України від 10.11.1999 № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-п#Text>.
21. Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію: Закон України від 21.10.1993 №3543 – XII: станом на 30.06.2023р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
22. Про оборону України: Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII: станом на 15.04.2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
23. Про правовий режим воєнного стану: Закон України від 12.05.2015. № 389-VIII: станом на 29.09.2022р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
24. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
25. Про службу військового капеланства: Закон України від 30.11.2021 № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.
26. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей»: Закон України від 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
27. Рішення ЄСПЛ у справі «Баятjan проти Вірменії» (скарга № 23459/03 від 07.07.2011) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118428>.
28. Рішення ЄСПЛ у справі «Ерчеп проти Туреччини» (скарга № 43965/04 від 22.11.2011) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107532>.
29. Рішення Довгинцівського районного суду міста Кривого Рогу Дніпропетровської області від 10.10.2023 у справі № 211/5845/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114041699>.
30. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини п'ятої статті 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (справа про завчасне сповіщення про проведення публічних богослужінь, релігійних обрядів, церемоній та процесій) від 8 вересня 2016 року № 6-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>.
31. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними скаргами Скрипки Анатолія Володимировича та Бобиря Олексія Яковича щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень частини третьої статті 59 Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи» від 25 квітня 2019 № 1-р(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.
32. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 02.10.2023 у справі № 554/6106/23 (провадження № 2-а/554/111/2023). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113984485>.

References

Bibliography:

1. Bielefeldt H. Limiting permissible limitations: how to preserve the substance of religious freedom. Religion and human rights. 2020. Vol. 15. Issue: 1/2. P. 3–19.
2. Blikhar V. S. Derzhavno-tserkovni vidnosyny yak eksplikatsiia dykhotomii vlady ta suspilstva u yevropeiskii filosofii: monohrafiia / V. S. Blikhar. Lviv: LvDUVS, 2013. 516 s.
3. Dakhova I. I. Zmist prava na svobodu sovisti ta virospovidannia. Forum prava. 2016. № 4. S. 107-112.
4. Rabinovych P. M. Svoboda virovyznannia ta problemy yii derzhavnoho zabezpechennia v Ukraini. Prava liudyny v Ukraini: Inform.-analit. biul. Ukr.-Amer. Biuro zakhystu prav liudyny. K. KH., 1996. Vyp. 15. S. 43-48.
5. Rabinovych P.M. Komentar do statti 65 Konstytutsii Ukrainy. Naukovo-praktychnyi komentar. Nats. akad. prav. nauk Ukrainy. 2-he vydannia. Kharkiv: Pravo, 2011, 4 s.
6. Serhiienko H. L. Rol konstytutsiino-pravovoho rehuliuвання vidnosyn derzhavy i relihiinykh orhanizatsii u harantuvanni svobody virospovidannia v Ukraini: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.02; Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. KH., 2004.18 s.
7. Shevchuk S. Sudovyi zakhyst prav liudyny: Praktyka Yevropeiskoho Sudu z prav liudyny u konteksti zakhidnoi pravovoi tradytsii. Vyd. 3-tie. K.: Referat, 2010. 848 s.
8. Tkachenko YE. V. Pravo na svobodu virospovidannia: sudovyi zakhyst ta deiaki problemy realizatsii. Teoriia i praktyka pravoznavstva. 2015. Vyp. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_7
9. Vovk D. O. Pravo i relihiia: zahalnoteoretychni problemy spivvidnoshennia. Kharkiv: Pravo, 2009. 224 s.
10. Yarmol L. V. Svoboda virospovidannia liudyny: yurydychne zabezpechennia v Ukraini (zahalnoteoretychne doslidzhennia): avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01; Odeska natsionalna yurydychna akademiia. O., 2003. 15 s.
11. Zhyvotovska I.YU. Relihiina svoboda v umovakh pandemii COVID-19. Vydavnychiy dim «Helvetyka». 2022 rik. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/16137>.

List of legal documents:

12. Kodeks administratyvnoho sudochynstva Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 06.07.2005 № 2747-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>.
13. Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996. № 30: stanom na 01.01.2020. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
14. Konventsiia pro zakhyst prav liudyny i osnovopolozhnykh svobod: Mizhnarodnyi dokument, Protokol vid 04.11.1950 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text.
15. Postanova sudu (myrova uhoda) u spravi «Stefanov proty Bolharii» (skarha № 32438/96 vid 03.05.2001) URL: <http://privacy.khpg.org/1604922640>.
16. Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 12.12.1991 roku №1975 – KHII: stanom na 23.04.2021 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1975-12#Text>.
17. Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu: Zakon Ukrainy vid 21.10.1993 №3543 – KHII: stanom na 30.06.2023r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
18. Pro oboronu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 06.12.1991 № 1932-XII: stanom na 15.04.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text>.
19. Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu: Zakon Ukrainy vid 12.05.2015. № 389-VIII: stanom na 29.09.2022r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
20. Pro sluzhbu viiskovoho kapelanstva: Zakon Ukrainy vid 30.11.2021 № 1915-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1915-20#Text>.
21. Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtziv ta chleniv yikh simei»: Zakon Ukrainy vid 20.12.1991 № 2011-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text>.
22. Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii: Zakon Ukrainy vid 23.04.1991 № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text>.
23. Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu: Zakon Ukrainy vid 25.03.1992 roku № 2232 – KHII: stanom na 12.10.2023 r. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
24. Pro zatverdzhennia normatyvno-pravovykh aktiv shchodo zastosuvannia Zakonu Ukrainy «Pro alternatyvnu (neviiskovu) sluzhbu»: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10.11.1999 № 2066. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2066-99-p#Text>.
25. Rishennia Dovhyntsiivskoho raionnoho sudu mista Kryvoho Rohu Dnipropetrovskoi oblasti vid 10.10.2023 u spravi № 211/5845/23 URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/114041699>.
26. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinym podanniam Upovnovazhenoho Verkhovnoi Rady Ukrainy z prav liudyny shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen chastyny

- piatoi statti 21 Zakonu Ukrainy «Pro svobodu sovisti ta relihiini orhanizatsii» (sprava pro zavchasne spovishchennia pro provedennia publichnykh bohosluzhin, relihiinykh obriadiiv, tseremonii ta protsesii) vid 8 veresnia 2016 roku № 6-rp/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v006p710-16#Text>.
27. Rishennia Konstytutsiinoho Sudu Ukrainy u spravi za konstytutsiinymy skarhamy Skrypky Anatoliia Volodymyrovycha ta Bobyria Oleksiia Yakovycha shchodo vidpovidnosti Konstytutsii Ukrainy (konstytutsiinosti) polozhen chastyny tretoi statti 59 Zakonu Ukrainy «Pro status i sotsialnyi zakhyst hromadian, yaki postrazhdaly vnaslidok Chornobylskoi katastrofy» vid 25 kvitnia 2019 № 1-r(II)/2019. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va01p710-19#Text>.
 28. Rishennia Oktiabrskoho raionnoho sudu m. Poltavy vid 02.10.2023 u spravi № 554/6106/23 (provadzhennia № 2-a/554/111/2023). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/113984485>.
 29. Rishennia YESPL u spravi «Baiatian proty Virmenii» (skarha № 23459/03 vid 07.07.2011) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-118428>.
 30. Rishennia YESPL u spravi «Erchiep proty Turechchyny» (skarha № 43965/04 vid 22.11.2011) URL: <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-107532>.
 31. Vyrok Tiachivskoho raionnoho sudu Zakarpatskoi oblasti vid 20 bereznia 2023 roku URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109648055>.
 32. Zahalna deklaratsiia prav liudyny: Mizhnarodnyi dokument vid 10.12.1948 roku. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text.